

НАУКОВА СПАДЩИНА І.І. МЕЧНИКОВА У ФОНДІ РІДКІСНИХ ТА
ЦІННИХ ВИДАНЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ.

Киричок І.В., директор Наукової бібліотеки Харківського національного медичного університету

Костюкевич Т.В., завідувача відділу зберігання фондів Наукової бібліотеки Харківського національного медичного університету

Фонди університетських бібліотек, які є цінним інформаційним ресурсом і містять велику кількість книжкових пам'яток світового та загальнонаціонального значення, є частиною культурної спадщини України і мають величезну наукову та культурно-історичну цінність.

Дослідження фонду рідкісних та цінних видань як історичних пам'яток, на сторінках яких закарбовано розвиток і становлення медицини, її видатних науковців, лікарів-гуманістів, є важливим вектором діяльності Наукової бібліотеки Харківського національного медичного університету (НБ ХНМУ), особливо у вивченні медичного краєзнавства та історії формування власного фонду.

Нещодавно світова спільнота відзначала 170 років з дня народження нашого знаменитого земляка, одного із засновників наукової медицини, лауреата Нобелівської премії Іллі Ілліча Мечникова (1845-1916). Геніальний вчений, різнобічний мислитель, матеріаліст і копіткий дослідник найдрібніших проявів життєвих процесів, великий життєлюб, який присвятив себе науці. У фонді НБ ХНМУ зберігається чимало літератури, пов'язаної з ім'ям Великого вченого. Це його праці та роботи про нього.

Знаменно, що саме в Харкові І.І. Мечников зробив свої перші кроки в науці. У першій половині XIX століття в передовому середовищі суспільства

IV Міжнародна наукова Інтернет-конференція «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я», 1-8 листопада 2016 року

природознавство вважалося основою освіти. Ще зовсім юним Ілля Мечников став прихильником теорії Дарвінізму і протягом всього свого життя, згідно з принципами еволюційного вчення, дотримувався її як керівництва у своїй науковій діяльності.

Дитинство і юність І. Мечникова пов'язані з Харковом. Геніальність майбутнього вченого виявилася вже у гімназійні роки. Крім шкільної програми юнак багато часу витрачає на самоосвіту, регулярно купуючи в книжкових магазинах новинки. Започаткувавши «союз науки», гімназист І. Мечников з друзями дали клятву: «...Брати від науки все, що вона зможе їм дати ...».

В шостому класі у пошуку нових знань він таємно відвідує в Імператорському Харківському Університеті (ІХУ) лекції професора кафедри порівняльної анатомії А.Ф. Масловського, який напередодні відмовив йому в консультаціях через юний вік прохача. Позичивши у знайомих студентів мікроскоп, талановитий гімназист проводить свої перші дослідження. Майбутнього великого вченого у допитливому хлопчині розгледів молодий викладач фізіології ІХУ професор Іван Петрович Щьолков – пізніше видатний представник Харківської медичної школи, він запрошує юнака на свої лекції і погоджується займатися з ним. Вже будучи визнаним науковцем, І.І. Мечников у своїй роботі «К истории биологии в России за истекающее пятидесятилетие» (1913) з вдячністю і теплотою писав: «...Щелков устроил крошечную лабораторию, снабженную необходимыми пособиями, и приютил в ней сначала двух учеников, в числе которых – автора этих строк. Там я сделал свою первую ученическую работу по физиологии инфузорий...» [1, с. 11]. Закінчивши із золотою медаллю гімназію, юнак за два роки проходить програму університету і в 19 років витримує іспит на кандидата. Відразу ж після завершення навчання в університеті І. Мечников їде на острів Гельголанд, де вивчає фауну Північного моря, продовжує дослідження в Гіссенському і Геттинському

університетах. Вони стали основою роботи «Исследования фабриций Северного моря» (1864), яка була представлена в ІХУ і дала йому вчений ступінь кандидата зоології. Швидко пролетіли дитинство і юність майбутнього вченого. Ілля Мечников поспішає покинути провінційний Харків, на зустріч служінню світовій науці в ім'я людства.

Одного разу давши клятву в дитинстві, І. Мечников виконав її сповна. Багатогранна дослідна робота протягом усього життя знайшла своє відображення в десятках книг і статей про найважливіші біологічні відкриття, про вивчення людського організму. Праці його були присвячені зоології, ембріології, фізіології, мікробіології, епідеміології та іншим галузям науки.

Серед представлених у фонді НБ ХНМУ рідкісних і цінних книг особливе місце займають вісім прижиттєвих видань робіт І.І. Мечникова. Наукова діяльність вченого умовно поділяється на два періоди.

Перший період включає роботи з біології. До цього періоду належать дві роботи з фонду НБ ХНМУ. Одна з них була надрукована в Записках Санкт-Петербурзької Імператорської Академії наук у 1869 році німецькою мовою – «Studien über die Entwicklung der Echinodermen und Nemertinen» [2]. Робота має у додатку 12 таблиць з безліччю малюнків. На першій таблиці – розчерк звичайним олівцем «Мечников», в якому впізнається рука знаменитого земляка. Друга робота – видання 1870 року «Embryologie Des Scorpions» [3], присвячена дослідженню скорпіонів і доводить, що розвиток всіх його органів відбувається з трьох зародкових листків, що і у хребетних. Даний період досліджень увінчаний доказом загальних закономірностей розвитку органічного світу, обґрунтованості єдності всього тваринного світу. Ці книги входили до колекцій кафедральних бібліотек медичного факультету ІХУ, які пізніше стали основою для формування фонду НБ ХНМУ – на обох печатка «Гистологический кабинет Императорского Харьковского Университета».

До другого періоду науково-дослідної діяльності І.І. Мечникова належать роботи, присвячені патології, мікробіології і вченню про імунітет. З прижиттєвих видань цього періоду в нашому фонді зберігаються шість видань робіт. Серед них переклад російською мовою 12-ти лекцій, прочитаних І.І. Мечниковим у Пастерівському Інституті [4]. Автор визначає головну мету своєї праці – встановити міцний зв'язок між патологією і біологією взагалі. Глибоке проникнення, вивчення запального процесу з порівняльно-патологічної точки зору. Через багато років видавництво «Природа» намітило план видання серії «Класики природознавства», саме ця книга була одностайно визначена як така, що мусить відкрити вищезгадану серію. Вже важко хворий Мечников дозволяє перевидання своєї роботи. Серія «Класики природознавства» вийшла в 1917 році, вже після його смерті, і розпочали її дві книги найвидатніших вчених – І.П. Павлова і І.І. Мечникова [5].

Із студентської профкомівської бібліотеки до нас надійшла і зберіглась книга І. Мечникова «Иммунитет» (1898) [6]. Про це свідчать відмітка олівцем на форзаці книги «в студ. библиотеку» і печатка «Библиотека читальня Профессионального союза студентов медиков Харьковского Университета». Ця і ще одна книга «Невосприимчивость в инфекционных болезнях» (1903) [7] підводять підсумки досліджень Мечникова за двадцятирічний період роботи щодо імунітету. Від прозорих личинок морських зірок вчений дійшов до самої захоплюючої глави в патології – історії фагоцитозу. Для нас, бібліотекарів, остання книга цікава ще й тим, що вона з особистої бібліотеки професора кафедри хірургічної патології Харківського університету Л.В. Орлова, про що свідчить печатка.

Всім відомо, що ці роботи І.І. Мечникова про запалення та імунітет створили цілу епоху в науці, стали дороговказом різних напрямів досліджень. У 1908 році за дослідження імунітету Ілля Мечников разом з Паулем Ерліхом

(Німеччина) були удостоєні найпрестижнішої у світі нагороди за наукові досягнення – Нобелівської премії.

У 1909-1910 роках світова наукова спільнота вшановувала пам'ять Ч. Дарвіна до 100-річчя з дня народження. У зв'язку з цією подією вийшла збірка статей «Памяти Дарвина», до якої увійшла стаття І.І. Мечникова «Дарвинизм и медицина» [8]. Мечников пише: *«...ради успехов науки о происхождении видов, равно как и для пользы медицины, единение этих обеих отраслей знания представляется чрезвычайно существенным...»* [с. 116]. Видання примітне своєю палітуркою, в яку впресовано тиснених на металі портрет Ч.Дарвіна [8].

Філософські погляди великого вченого знайшли відображення у працях «Этюды о природе человека» (1908, 1913) та «Этюды оптимизма» (1913) [9-11]. Автор розмірковує про сутність людських лихоліть. Старість вважає хворобою, яку треба лікувати, як і всяку іншу. Мечников з позиції людини, що має великий життєвий досвід, і в той же час вченого, який досліджував своє здоров'я і прожите життя, звертається до молоді, застерігаючи від помилок, навчає правильному, гармонійному способу життя.

Робота «Этюды оптимизма» справила велике враження на читачів – І.І. Мечников отримав багато відгуків. Так, Герберт Уеллс писав, що це *«Чрезвычайно интересная и показательная книга...По его теории, болезни возраста могут быть преодолены...»* [12, с. 48]. На форзаці книги печатка «Гистологический кабинет Императорского Харьковского Университета».

Огляд прижиттєвих видань праць І.І. Мечникова з фонду НБ ХНМУ буде неповним, якщо ми не згадаємо публікації в періодичних виданнях тих часів про фахову та громадську активність науковця [13-17]. Мечников був багатогранною, емоційною і люблячою науку людиною. Він принципово відстоював свої погляди, навіть якщо доходило до гарячих суперечок. Так, у

щотижневій медичній газеті «Врач» за 1887 рік у розділі «Хроника и мелкие известия» зазначено, що «Одеський Вісник» повідомляє про зірване засідання товариства внаслідок полеміки між проф. Мечниковим і доктором Іскерським з приводу поглядів на сутність болотної зарази та шкодує, що «...к крайнему сожалению, в наших обществах нередко допускаются прения далеко не в академической форме...» [13, с. 398]. Ця ж газета у № 23 повідомляє про те, що «...16 мая в Обществе Одесских врачей проф. И.И. Мечников читал доклад о крайне интересных опытах над возвратною горячкою...» у піддослідних тварин [14], і далі він продовжує свої дослідження щодо фагоцитів та зробив кілька спостережень за мавпами [15].

Ще однією новиною стало повідомлення у періодиці про те, що до майбутнього в Парижі у 1900 році Міжнародного з'їзду лікарів в якості доповідачів були запрошені «...и русские, а именно, в отдел бактериологии и учения о чужездных... доклад «о невосприимчивости» будет читать проф. И.И. Мечников...». До речі, на цей з'їзд було запрошено і харківського професора В.Я. Данилевського з доповіддю «про болотні хвороби» [17].

У 1915 році світова наукова громадськість святкувала 70-річчя дня народження І.І. Мечникова. Газети і журнали рясніли вітальними статтями на честь ювіляра. Так, у виданні «Врачебная газета» за 1915 рік у своїй статті «И.И. Мечников. К 70-летию дня его рождения» Г. Дембо, високо оцінюючи особистість науковця та його діяльність, зазначає: «...особенно отрадно вспомнить, что в одной из этих цитаделей науки вступает в 71-й год своей жизни тот, кто силою своих научных заслуг может заставить преклониться перед собою весь мир, кто должен объединить всех, в ком еще сохранилось уважение к науке, уважение к человеку, как носителю высших идеалов...» [18]. Таким бачили сучасники видатного науковця І.І. Мечникова.

Отже, в статті показано лише невеличку дециму результату дослідницької роботи з документами, що зберігаються в НБ ХНМУ. Вони дають нам можливість простежити життя за тих часів видатних особистостей, їх тернистий шлях становлення, доробки, внесок в медичну науку та освіту. Тож, дослідження рідкісних видань як унікальних писемних джерел та історичних пам'яток є забезпеченням спадкоємності та збереження історико-культурної спадщини людства.

Джерела і література:

1. Мечников И. К истории биологии в России за истекающее пятидесятилетие (По личным воспоминаниям) // Страницы воспоминаний : сборник автобиографических статей / И. И. Мечников. – Москва : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 6–13.
2. Metschnikoff E. Studien über die Entwicklung der Echinodermen und Nemertinen / E. Metschnikoff. – St.-Petersbourg : M M Eggers et Cie H Schmitsdorff, et Jacques Issakof, 1869. – 73 S ; mit 12 Kupfertafeln. – (Mèmoires L'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg ; VIIE série; T. XIV, № 8).
3. Metschnikoff E. Embryologie des Scorpions / E. Metschnikoff . – Leipzig : Verlag von Wilhelm Engelmann, 1870. – 112 S; mit vier Tafeln.
4. Мечников И. Лекции о сравнительной патологии воспаления, читанные в апреле и мае 1891 г. в Пастеровском Институте / И. Мечников. – Санкт-Петербург : Изд-во К. Л. Риккера, 1892. – 162 с. : 3 табл., 65 рис.
5. Мечников И. И. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников ; под ред. проф. Л. А. Тарасевича. – Москва : Природа, 1917. – 206 с. : 3 табл., 65 рис.
6. Мечников И. Иммунитет / И. Мечников ; пер. с нем. Н. Алексеева. – Санкт-Петербург, 1898. – 75 с.

IV Міжнародна наукова Інтернет-конференція «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я», 1-8 листопада 2016 року

7. Мечников И. Невосприимчивость в инфекционных болезнях / И. Мечников ; пер. соч. «L'Immunité dans les maladies infectieuses» под ред. авт. – Санкт-Петербург : Изд-во К. Л. Риккера, 1903. – 604 с. : 45 рис.
8. Мечников И.И. Дарвинизм и медицина / И. И. Мечников // Памяти Дарвина : [сборник] / в сб. приняли участие М. М. Ковалевский, М. А. Мензбир, И. И. Мечников [и др.] – Москва : Научное слово, 1910. – С. 112–116.
9. Мечников И. Этюды о природе человека / И. Мечников. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Москва : Научное слово, 1908. – 220 с.
10. Мечников И. Этюды о природе человека / И. Мечников. – Изд. 4-е, испр. и доп. – Москва : Научное слово, 1913. – 238 с. : 20 рис., портр.
11. Мечников И. Этюды оптимизма / И. Мечников. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Москва : Научное слово, 1913. – 289 с. : 27 рис., портр.
12. Могилевский Б. И.И. Мечников: повесть о трудах и днях великого русского биолога / Б. Могилевский ; науч. ред. проф. Н. Н. Плавильщикова. – Москва ; Ленинград : Гос. изд-во детской лит. М-ва просвещения РСФСР, 1950. – 286 с. : ил
13. Хроника и мелкие известия // Врач. – 1887. – № 19. – С. 398.
14. Из текущей прессы // Врач. – 1887. – № 23. – С. 464.
15. Из текущей прессы // Врач. – 1887. – № 32. – С. 625–626.
16. Корреспонденции. XLII. Международный гигиенический и демографический Съезд в Вене // Врач. – 1887. – № 41. – С. 795.
17. Хроника и мелкие известия // Врач. – 1899. – № 24. – С. 717.
18. Дембо Г. И.И. Мечников. К 70-летию дня его рождения / Г. Дембо // Врачебная газета. – 1915. – № 19. – С. 933.